

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Deskryptywne wypowiedzi nauczycieli na lekcji

Author: Olga Przybyła

Citation style: Przybyła Olga. (2003). Deskryptywne wypowiedzi nauczycieli na lekcji. W: K. Kleszczowa, i J. Sobczykowa (red.), "Śląskie studia lingwistyczne" (S. 248-258). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Olga Przybyła

Deskryptywne wypowiedzi nauczycieli na lekcji

Akty informatywne stanowią liczną grupę aktów mowy występującą w komunikacji dydaktycznej. Łączą w sobie wypowiedź DLA kogoś i DO kogoś¹. Nierównorzędnosć relacji nadawczo-odbiorczych oraz uwarunkowania sytuacyjne wpływają na ich odrębny charakter. Przekazywanie wiedzy odnosi się do faktów, przedmiotów, zdarzeń – są to więc wypowiedzi DLA kogoś. Jednocześnie komunikat kierowany jest DO kogoś. Podkreśla się rolę nadawcy-nauczyciela wobec adresata-ucznia.

Zamierzeniem autorki artykułu jest scharakteryzowanie struktury deskrypcji, jako jednej z odmian aktów informatywnych występujących w języku

¹ Autorka łączy tutaj dwa typy wypowiedzi: DLA kogoś i DO kogoś, które w swojej klasyfikacji wyróżnił J. Lalewicz: *Podstawy funkcjonalnej typologii wypowiedzi*. W: *Semantyka tekstu i języka*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław 1976. Badacz zwrócił uwagę na układ osób, między którymi powstaje relacja komunikacyjna, oraz okoliczności, w których dramat się rozgrywa, tj. jego czas, miejsce i otoczenie. Podkreślił fakt, iż zawsze, gdy zwracamy się do kogoś, dokonujemy czegoś. Wszystkie te spostrzeżenia stały się punktem wyjścia podziału wypowiedzi na dwa typy: wypowiedzi DO kogoś i wypowiedzi DLA kogoś. W wypowiedziach pierwszego typu: „prezentuję siebie w, przez i za pomocą moich słów, np.: prośba to wypowiedź, przez którą i w której mówiący występuje wobec adresata jako proszący i stawia go w sytuacji proszonego. To, co powiedziane w tego rodzaju wypowiedzi, nie ma sensu, jeśli nie jest rozumiane jako czyjaś wypowiedź i do kogoś.” (Tamże, s. 67). Wypowiedziami DO kogoś są: *prośby, rozkazy, obietnice, przysięgi, obelgi, odczyty, wykłady, pogadanki, opowieści*. Wypowiedzi drugiego typu to najczęściej *konstatacja, opisy, anegdoty, plotki, wywody teoretyczne, żarty, przemówienia polityczne, mowy sądowe, kazania*. W wypowiedziach DLA kogoś nie prezentuję siebie, lecz prezentuję pewien fakt. „Mówiąc do kogoś *Słownik leży na stole*, występuję wobec adresata jako osoba wobec osoby przez to, ŻE mówię do niego, ale nie występuję tak przez to, CO mówię; w tym, CO mówię, nie prezentuję MNIE wobec CIEBIE, lecz pewien fakt – jakkolwiek JA ten fakt prezentuję i prezentuję go TOBIE.” (Tamże, s. 67).

nauczyciela na lekcji. Wskazanie elementów typowych dla tekstów opisowych² oraz znamienych komunikacji dydaktycznej. Eksplikacja semantyczna opisu ma postać: *chcę powiedzieć do was rzeczy o X; chcę wam opisać X; chcę wskazać na cechy X; sądzę, że wy chcecie wiedzieć o X*³. Funkcją dydaktyczną deskrypcji jest zaznajomienie uczniów z wyglądem, cechami postaci, rzeczy, zjawisk.

Wzorcowa deskrypcja, oprócz wymienienia nazwy własnej, zawiera w sobie:

- wyliczenie części składowych,
- określenie związków przestrzennych oraz relacji między obiektem i jego częściami,
- wymienienie i waloryzację właściwości obiektu i jego części⁴.

Opis ma więc wyraźnie określoną ramę, którą tworzy centralne pojęcie wraz ze zbiorem składników-cech inherentnych oraz właściwości relacyjnych. Ich dobór i układ zależą od tematu i przedmiotu nauczania. Bardziej skomplikowaną formę będą mieć opisy na lekcjach w klasach gimnazjalnych i licealnych, niż w szkole podstawowej.

Autorka przedstawia analizę trzech przykładów tekstów opisowych, różniących się strategią nadawczo-odbiorczą i realizacją językową oraz typem opisu. Pierwszy tekst ma charakter statyczny, drugi procesualny, trzeci wpływa na emocje odbiorców.

(1) Opis statyczny:

N.: *Dziś kolejna grupa organowców – paprocie. Paprocie są w zasadzie roślinami zielonymi. W Polsce spotykamy je najczęściej w lasach mieszanych, ich przeciętna wysokość to jeden metr. Tylko niektóre gatunki występujące w ciepłych krajach są drzewiaste i mają kilkanaście metrów wysokości. Paprocie składają się z liści, łodygi i korzeni. Liście paproci są duże i pierzaste. Kiedy są młode są zwinięte, wyglądają jak rulonik. Łodyga paproci może być albo wzniesiona prosto w górę, albo kłacz jest nad ziemią. Paprocie przytwierdzone są do podłoża za pomocą korzeni, krótkich i cienkich, w kształcie wiązki, zawsze dobrze zaopatrzonych w wodę. Każdy zapewne widział w lesie, a może nawet w ogrodzie paprocie, czy tak?*

(Bytom, SP: biologia, klasa 5)

W swej strukturze tekst zbliża się do opisu naukowego. Jest jednoznaczny i precyzyjny, w jego organizacji dominuje zasada logiczna, rządzi nim re-

² B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej na tle innych odmian deskrypcji*. Katowice 1977.

³ U. Żydek-Bednarczuk: *Akty mowy nauczyciela*. W: *Problemy edukacji lingwistycznej*. Red. M. T. Michalewska. Katowice 1999, s. 84.

⁴ B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej...*, s. 57.

guła podrzędności. Brak natomiast elementów subiektywnych, zbyt drobiazgowych i irracjonalnych⁵. Różni się jednakże realizacją językową, gdyż ograniczono w nim terminologię, uwzględniając kompetencje i możliwości recepcyjne odbiorców-uczników.

Deskrypcję zapowiada wyraźna formuła metatekstowa: *Dzisiaj będziemy mówić o kolejnej grupie – paprociach*, stanowiąca ramę tekstu. Nadrzędnym tematem całej wypowiedzi jest paproć, na którą składają się jej poszczególne części podporządkowane relacji przestrzennej góra – dół⁶, związki między nimi oraz ich właściwości.

Wszystkie elementy wskazują na tożsamość referencjalną do tematu głównego oraz pozostają w relacji względem siebie. Nadawca-nauczyciel włączył do swojej wypowiedzi tylko informacje niezbędne i konieczne. Ich ilość uwarunkowana jest zakresem materiału przewidzianego na danym etapie kształcenia. Opis pojawił się na początku lekcji jako wprowadzenie do dalszych analiz, które stopniowo będą rozszerzać i uzupełniać wiadomości uczniów. Na wstępie określona została lokalizacja przestrzenna: *w Polsce [...] najczęściej w lasach mieszanych, [...] w ciepłych krajach*, następnie opis odwołuje się do cech inherentnych: *barwy – rośliny zielone*, wielkości – *przeciętna wysokość to jeden metr, tylko niektóre gatunki mają kilkanaście metrów wysokości*, kształtu – *drzewiaste, liściaste*, części – *liście, łodyga, korzenie*. Wypowiedź zamyka pytanie o charakterze retorycznym. Pełni ono funkcję fatyczną – wynika z troski o podtrzymanie kontaktu z uczniami.

W całym tekście przeważa jeden typ orzeczenia, tj. orzeczenie imienne wyrażone przez czasownik posiłkowy *są* + orzecznik. Jego wysoka frekwencja wynika z charakteru tekstu, przynależnego odmianie mówionej języka, charakteryzującej się tendencją do powtórzeń, w tym przypadku powtórzenia struktury składniowej. W obrębie opisu pojawiła się także formuła porównawcza: *młode liście [...] zwinięte jak rulonik*, będąca zabiegiem stylistycznym stosowanym w tekstach mówionych, wynikającym z chęci doprecyzowania tego, o czym się mówi⁷. Analizowana deskrypcja jest przykładem komunikatu o przewadze elementów DLA KOGOŚ (uwagi inicjujące i finalizujące wypowiedź odnoszą się DO KOGOŚ), z wyraźnie wyeksponowaną funkcją informacyjną. Tego typu teksty opisowe wyróżnione w obrębie aktów informatywnych w komunikacji dydaktycznej należą do form wypowiedzi

⁵ Tamże, s. 123–124.

⁶ Analizowany opis różni się układem przestrzennym od klasycznych układów Cycerońskich, przyjmujących dla opisu roślin porządek: dół – góra, czyli od korzeni do kwiatów. T. Michałowska: *Miedzy poezją a wymową. Konwencje i tradycje staropolskiej prozy nowelistycznej*. Wrocław 1970; za: B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej...*, s. 92.

⁷ E. Jędrzejko: *Znaki ludzkiego losu. (O funkcji porównań w prozie Herlinga-Grudzińskiego)*. W: „Stylistyka”. T. 3. Red. S. Gajda. Opole 1994; za: B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej...*, s. 110–111.

o ściśle określonej strategii nadawczo-odbiorczej, w której nauczyciel zobowiązany jest do przekazywania wiedzy.

(2) Opis dynamiczny:

N.: *Dzisiaj dowiemy się, jaka jest budowa i rola układu krwionośnego. Postaramy się dowiedzieć, jakie znaczenie tego układu. Sama nazwa układ krwionośny wskazuje nam na to, że ma on związek z krwią. Inaczej układ krwionośny możemy nazywać układem krążenia. Obie nazwy są popularne. Układ krwionośny składa się z trzech elementów: pierwszym elementem jest serce, drugim naczynia krwionośne, którymi płynie krew, trzeci element to krew. Trzy podstawowe elementy układu krwionośnego: serce, naczynia krwionośne, krew. My sobie powiemy na temat tych trzech elementów dwa, trzy zdania. Bardzo bym prosiła, żeby posłuchać. Układ krwionośny jest układem, za pomocą którego krew dostaje się do wszystkich części ciała. Układ krwionośny składa się z serca, naczyń krwionośnych i krwi. Zaczniemy od centrum układu krwionośnego, czyli serca. Serce każdego człowieka ma wielkość jego zaciśniętej dłoni. Zaciśnijcie dłonie. To jest mniej więcej wielkość waszego serca. Zwróćcie uwagę na kształt serca (wskazanie na schemat). To serce jest wydłużone w górnej części poszerzone. Na końcu są naczynia krwionośne i o nich będziemy mówić zaraz. No, wracamy do serca. Serce każdego człowieka, to centrum układu krwionośnego. Skurcze, które słyszymy w postaci bicia, które my słyszymy. Proszę sobie dotknąć po lewej stronie. Bicie serca to odgłos skurczu naszego serduszka. Podczas skurczu serca zostaje wyciśnięta krew, która wypływa naczyniami krwionośnymi, najpierw grubymi, potem cienkimi, dochodzi do każdej komórki naszego ciała. Serce jest pompą w całym transporcie krwi. Powtarzam: serce jest wielkości naszej zaciśniętej dłoni. Serce to element układu krwionośnego, który kurcząc się powoduje, że krew jest wypychana z niego i w ten sposób powoduje przepływ krwi do każdej komórki naszego ciała. Teraz ciekawostka: słuchajcie, im szybciej bije serce, tym przepływ krwi jest szybszy. Im wolniej bije, tym krew przepływa wolniej. Serce powinno bić w określonym rytmie. Liczy się, że u każdego człowieka jest to 60–70 uderzeń na minutę i nie powinno być wolniej. Serce to element układu krwionośnego, który poprzez swoje skurcze decyduje o szybkości przepływu krwi. Ważne żebyście wiedzieli, że skurcz naszego serca powoduje, że nasza krew płynie. Serce połączone jest z naczyniami krwionośnymi, najpierw z dużymi, a potem z mniejszymi i te małe dochodzą do każdej komórki naszego ciała. Naczynia krwionośne to tętnice i żyły. Czym się różni tętnica od żyły? Krew wypada z serca tętnicą, ona się później rozgałęzia na coraz mniejsze, dochodzą naczynka do każ-*

dej komórki ciała. Tam krew oddaje tlen i pokarm, zabiera z tych komórek dwutlenek węgla i substancje szkodliwe, znowu małutkimi naczynkami zaczyna wracać. naczynka robią się coraz mniejsze i tworzą żyłę, która powraca do serca. Czyli naczynia krwionośne to tętnica, która wypływa z serca i żyła, która do niego powraca. Oprócz tych dwóch są jeszcze naczynka drobne, które nazywa się naczyniami włosowatymi. Są bardzo cienutkie i można je do włosa porównać. Punkt kolejny więc to naczynia krwionośne. To system rurek, którymi przepływa krew. Wyróżniamy następujące naczynia krwionośne: żyły, tętnice, naczynia włosowate. Ostatni element układu krwionośnego to krew. Jak myślicie jaka jest funkcja krwi? Krew dochodzi do każdej komórki ciała. Odprowadza z nich dwutlenek węgla, substancje szkodliwe, a doprowadza tlen i pokarm do każdej komórki ciała. Krew krąży ociepla lub ochładza organizm. Ostatnia bardzo ważna funkcja. Krew pozwala nam zwalczyć zakażenia i choroby wirusowe. W krwi znajduje się jeden taki element, który jest za to odpowiedzialny. W krwi mamy element obronny. No to wiemy już teraz dużo o układzie krwionośnym.

(Bytom, SP: biologia, klasa 4)

Wypowiedź nauczyciela pojawiła się w ogniwie wstępnym lekcji i zainicjowała tematykę zajęć z wyraźnym wskazaniem celu: *Dzisiaj dowiemy się, jaka jest budowa i rola układu krwionośnego. Postaramy się dowiedzieć, jakie jest znaczenie tego układu.* Nadawca nauczyciel posługuje się formą MY inkluzywnego: *dowiemy się, postaramy się dowiedzieć i in.*, w związku z wymiarem pragmatycznym wypowiedzi⁸. Użycie retorycznego MY inkluzywnego (w znaczeniu JA + WY) służy mówiącemu do sformułowania tego, co ma do zakomunikowania w sposób bardziej przekonujący, właśnie TU i TERAŻ (*dzisiaj*) oraz włącza słuchaczy we wspólny tok rozumowania, typowy dla dyskursywnego ukształtowania wypowiedzi, charakterystycznego dla analizowanej wypowiedzi wykładowej⁹. Pojawienie się w tekście dużej liczby orzeczeń wyrażonych czasownikiem w pierwszej osobie liczby mnogiej ma swój ściśle określony cel i wskazuje na zwiększoną sugestywność

⁸ J. Ożdżyński: *Formy pierwszej osoby w wypowiedzi wykładowej (na przykładzie wykładu z geografii)*. W: *Dyskurs edukacyjny*. Red. T. Rittel, J. Ożdżyński. Kraków 1997, s. 127–142; J. Labocha: *Pragmatyczny aspekt badań wypowiedzi języka mówionego*. W: *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa*. T. 2. Red. B. Dunaj. „Prace Językoznawcze”. T. 79. Kraków 1984, s. 90–99; A. Awdiejew: *Z zagadnień komunikowania interpersonalnego*. Kraków 1989, s. 121–127.

⁹ J. Ożdżyński: *Formy pierwszej osoby...*, s. 127–142; 179–203; Tenże: *Potencjał illokucyjny wypowiedzi wykładowej*. W: „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”. „Prace Językoznawcze”. T. 6. Kraków 1991; J. Ożdżyński, G. Treliński: *Wykładowy wariant wypowiedzi (na przykładzie wykładu z dydaktyki matematyki)*. W: „Zeszyty Naukowe WSP”, nr 38. „Prace Wydziału Humanistycznego”. Szczecin 1982.

wypowiedzi oraz bliższy (lepszy) kontakt między nadawcą nauczycielem a odbiorcami uczniami. Podkreśla, iż wygłoszony komunikat jest nie tylko mówieniem DLA KOGOŚ (przekazywaniem wiedzy), ale również mówieniem DO KOGOŚ (liczenie się z obecnością odbiorcy, jego wiedzą i kompetencjami). Omawiana wypowiedź oddaje charakter aktów informatywnych, które kształtują komunikację dydaktyczną. Jej specyfikę – mówienie DLA i DO KOGOŚ – podkreśla pojawienie się w tekście wypowiedzi JA działaniowego¹⁰, typowego dla aktów dyrektywnych, sterujących zachowaniami odbiorców: *Bardzo bym prosiła, żeby posłuchać; Proszę sobie dotknąć po lewej stronie; Zaciśnijcie dłonie* oraz pytań deliberatywnych: *Czym się różni tętnica od żyły, wiecie? Jak myślicie, jaka jest funkcja krwi?*, kierowanych do odbiorców-uczniów, na co wskazuje forma orzeczenia wyrażona czasownikiem w drugiej osobie liczby mnogiej czasu teraźniejszego, aspektu niedokonanego, akcentująca momentalność pytania, wskazująca jego zasadniczy cel, którym jest pobudzenie uwagi uczniów, zainteresowanie problematyką oraz zmotywowanie do czynnego uczestnictwa w procesie komunikacji.

Właściwy tekst wykładu, przyjmujący strukturę opisu o wyraźnej ramie, rozpoczyna się sygnałem delimitacyjnym – wymienieniem nazwy układu krwionośnego, który stanowi hipertemat całej wypowiedzi. Kolejno następuje objaśnienie nazwy poprzez odwołanie się do struktury słowotwórczej wyrazów: *układ krwionośny wskazuje nam na to, że ma on związek z krwią*, oraz podanie jej synonimicznego odpowiednika: *układ krążenia*. Wypowiedź ma ściśle określony, zhierarchizowany układ. Na wstępie pojawia się hipertemat, który pociąga za sobą serię podtematów, ich elementów składowych i właściwości. Pozostają one w metonimicznym stosunku – zawierają się w temacie głównym, tworząc rodzaj „metonimii łańcuchowej”. Każdy podtemat (*serce, naczynia krwionośne, krew*) ma własne rozwinięcie predykatywne, nominalne oraz werbalne¹¹.

Opis ma postać silnie zorganizowanej „siatki” semantycznej¹², w której kolejno omawiane elementy tworzą całość układu krwionośnego. Analizowana deskrypcja jest szczegółowa. Opis części składowych odwołuje się zarówno do cech inherentnych elementów: składania się z części, ich własności, kształtu, jak i do cech relacyjnych, np. elementy we wzajemnej relacji względem siebie (*żyły, tętnice oraz naczynia włosowate*).

Jako pierwsze z części składowych przedstawione zostało *serce*. Użycie na wstępie opisu konstrukcji porównawczej¹³: *serce człowieka ma wielkość*

¹⁰ J. Ożdżyński: *Formy pierwszej osoby...*, s. 130.

¹¹ Ph. Hamon: *Czym jest opis?* Przeł. A. Kuryś, K. Rytel. „Pamiętnik Literacki” 1983, s. 206 i n.

¹² Tamże, s. 215.

¹³ B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej...*, s. 111; E. Jędrzejko: *Znaki ludzkiego losu...*

jego *zaciśniętej dłoni*, określającej jego własności jest charakterystyczne dla wypowiedzi w żywej mowie. Nauczyciel zwraca się do uczniów z konkretnym poleceniem (orzeczenie wyrażone czasownikiem w drugiej osobie liczby mnogiej trybu rozkazującego): *zaciśnijcie dłonie*, aby uczniowie mogli sami zobaczyć, jakiej wielkości jest ich serce. Podobnie przy opisywaniu skurczu serca nauczyciel prosi uczniów, żeby wyczuli dłonią jego bicie. Odwołanie się do emocji i własnych doświadczeń wzmacnia zapamiętywanie. Taki przebieg opisu jest częsty dla procesu dydaktycznego i ukazuje jego uwikłania sytuacyjno-pragmatyczne. W analizowanych tu tekstach nauczyciel korzysta także ze schematu układu krwionośnego i objaśnia go, wskazując jednocześnie omawiane elementy na rysunku. Metoda oglądowa wspiera metodę podającą¹⁴. Następnie nauczyciel opisuje pracę serca w trakcie skurczu, stosując enumerację wewnątrz elementu składowego, przedstawia, co dzieje się z krwią, która zostaje *podczas skurczu [...] wyciśnięta*. Dokładny przebieg gwarantuje użycie w opisie przysłówków, hierarchizujących wymienione elementy: *najpierw, potem*. Opis serca zamyka metafora: *serce jest pompą w całym transporcie krwi*. Metafora ta ma jeszcze raz podkreślić rolę tego narządu dla właściwego przebiegu pracy krwionośnego. Znamioną cechą wypowiedzi mówionej jest liczba powtórzeń towarzyszących opisowi (m.in. wyrażona eksplicytnie czasownikiem *powtarzam*), występujących po każdym opisanym elemencie składowym. Mają one swój wyraźny cel retoryczny – utrwalają wiadomości, porządkują je i uzupełniają pominięte wcześniej elementy.

Strukturę analizowanego opisu przerywa przytoczenie ciekawostki dotyczącej przepływu krwi i liczby skurczów. Wtrącenie informacji wykraczającej poza schemat opisu jest zabiegiem zamierzonym. W ten sposób nauczyciel poszerza wiedzę dotyczącą układu krwionośnego oraz wzmacnia zainteresowanie tematem. Powrót do właściwego opisu stanowi wskazanie relacji łączącej serce z naczyniami krwionośnymi.

Realizacja kolejnego prezentowanego podtematu: *naczynia krwionośne* wymaga charakterystyki występujących w ich obrębie tętnic, żył oraz naczyń włosowatych, które oprócz „bycia częścią” naczyń krwionośnych pełnią funkcję „bycia składnikiem” grupy elementów współistniejących i współtworzących zespół naczyń krwionośnych¹⁵. Ten fragment opisu zamyka powtórzenie wszystkich elementów wchodzących w obręb naczyń krwionośnych.

¹⁴ Opis w procesie dydaktycznym – na co zwróciła uwagę B. Witosz (*Opis w prozie narracyjnej...*, s. 105) – różni się od innych opisów w tekstach mówionych. W tym przypadku odniesienie ostensywne – możliwość wskazania gestem – nie zakłóca właściwego przebiegu opisu, ale raczej go wspomaga. Dotyczy to także opisów przedmiotów będących dowodami w sprawie w trakcie rozpraw sądowych.

¹⁵ Tamże, s. 99; J. Bartmiński: *Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego. W: Tekst w kontekście*. Red. T. Dobrzyńska. Warszawa 1990, s. 161.

Ostatnim opisywanym elementem układu krwionośnego jest krew wraz z jej właściwościami: *odprowadza dwutlenek węgla, substancje szkodliwe, doprowadza tlen i pokarm, zwalcza zakażenia i choroby wirusowe*. Deskrypcję kończy uwaga metatekstowa nadawcy-nauczyciela, wyrażona w formie MY inkluzywnego, będąca sądem wartościującym. Nauczyciel wypowiada opinię swoją i słuchaczy (JA + WY): *wiemy już teraz dużo o układzie krwionośnym*, wzmacniając ją dodatkowo modulantem *no*, typowym dla języka mówionego¹⁶, oraz użyciem przysłówków: *dużo* – nauczyliśmy się wielu ważnych i ciekawych informacji o układzie krwionośnym; *teraz + już* – wcześniej tego nie wiedzieliśmy, już wiemy.

W całym tekście dostrzec można elementy charakterystyczne dla mówionej odmiany języka:

- występowanie zaimków deiktycznych (pronominalizacje): *tego układu, tych elementów, to serce, o nich* będziemy mówić, *te komórki, tych komórek, tych dwóch*, które kierują uwagę uczniów na omawiany przez nadawcę nauczyciela element oraz manifestują – na co zwróciła uwagę Anna Wierzbicka¹⁷, ukryty w modusie *chcę* rozkaznik: *chcę*, żebyście zwrócili uwagę na te elementy, na które ja zwracam uwagę¹⁸;
- liczne powtórzenia;
- konstrukcje składniowe rozpoczynające się modulantem *no*;
- konstrukcje eliptyczne: *Układ krwionośny składa się z trzech elementów: pierwszym elementem jest serce, drugim naczynia krwionośne, którymi płynie krew, trzeci element to krew; Podczas skurczu serca zostaje wyciśnięta krew, która wypływa naczyniami krwionośnymi, najpierw grubymi, potem cienkimi, dochodzi do każdej komórki naszego ciała, itp.*;
- schematyczna składnia, tj. wysoka frekwencja zdań pojedynczych rozwinętych oraz złożonych, bez wyraźnie zaakcentowanych wskaźników zespolenia, co momentami daje efekt potoku składniowego.

Omawiany opis ma charakter dynamiczny. Przejawia się to w strukturze językowej: duża liczba czasowników czynnościowych, które oddają ruch obiegu krwi i reakcji zachodzących w układzie krwionośnym, włączenie działania pozajęzykowego uczniów (przekładu intersemiotycznego): *zaciśnijcie dłonie, proszę sobie dotknąć po lewej stronie*. Dodatkowo potęgują one dynamizm deskrypcji.

(3) Opis oddziałujący na emocje odbiorców:

N.: *Bazyliśzek był to niby kogut, niby wąż. Głowę miał kogucią z ogromnym, purpurowym grzebieniem (słuchając, możecie od razu*

¹⁶ K. Ożóg: *Wyrazy częste w polszczyźnie mówionej*: „no”, „tam”. „Polonica” 1985, T. 11.

¹⁷ A. Wierzbicka: *Dociekania semantyczne*. Wrocław 1969, s. 142–143.

¹⁸ B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej...*, s. 106.

szkicować, szkicować sobie tę postać) w kształcie korony. Szyję długą i cienką, węzową. Kadłub pękaty, nastroszony, czarnymi piórami pokryty i nogi kosmate, wysokie i zakończone łapami o ostrych, olbrzymich pazurach. Ale najstraszliwsze były oczy potwora: wylupiaсте, okragłe, do sowych ślepiów podobne, czerwono-żółte.

(Bytom, SP: język polski, klasa 5)

Przytoczony opis postaci stanowi wprowadzenie do analizy legendy o Bazyliuszku. Pojawił się w części wstępnej lekcji i miał służyć zainteresowaniu uczniów tematyką zajęć, wpłynąć na ich motywację do pracy oraz rozbudzić ich wyobraźnię.

Wypowiedź rozpoczyna zdanie egzystencjalne: *Bazyliszek był to niby kogut, niby wąż*, które zapowiada temat opisu. Wyraźnie zaznaczona została przez nadawcę-nauczyciela rama tekstowa opisu. Kolejne zdania orzekają o budowie i właściwościach przedstawianej postaci. Porządek opisu wyznacza relacja partytywności, gdyż poszczególne opisywane elementy są częściami denotatu *Bazyliszek*, o układzie przestrzennym: góra – dół.

Układ: od góry do dołu jest stereotypowy dla opisu postaci i sięga Cycerońskiej tradycji realizacji wzorca, który obejmował kolejno: włosy, czoło, brwi, przedział między brwiami, oczy, policzki, nos, zęby, brodę, następnie tułów, w tym: szyję, kark, plecy, ramiona, ręce, piersi, talie, brzuch, a kończył się opisem nóg i stóp¹⁹.

Opis zbudowany jest ze zdań pojedynczych rozwiniętych oraz konstrukcji eliptycznych²⁰, charakterystycznych dla żywej mowy. Pierwsze zdanie zawiera w sobie formułę porównawczą: *niby kogut, niby wąż*, która charakterystyczna jest dla opisów mówionych²¹. Formuły porównawcze związane są ze specyfiką ludzkiego myślenia o świecie²². Nauczyciel zdaje sobie sprawę z faktu, że poprzez wymienienie imienia opisywanego bohatera przywołuje postać, lecz dopiero porównanie przybliży uczniom jej wygląd. Konstrukcje porównawcze pojawiają się w kolejnych zdaniach tekstu: *grzebień w kształcie korony, oczy do sowych ślepiów podobne* – mają zawsze tę samą funkcję, jak najdokładniej oddać wygląd opisywanej postaci.

Strukturę organizującą analizowany opis stanowi wyliczenie. Kolejność elementów w układzie: góra – dół, jest ściśle określona. Następujące po sobie części składowe, z wyraźnie określonymi właściwościami, tworzą obraz

¹⁹ Tamże, s. 92; za: T. Michałowska: *Miedzy poezją a wymową...*

²⁰ T. A mpel: *Elipsa i powtórzenie w żywej mowie*. W: *Studia nas składnią polszczyzny mówionej*. Red. T. Skubałanka. Wrocław 1978; B. Boniecka: *Składnia współczesnego języka polskiego*. Lublin 1998.

²¹ E. Jędrzejko (*Znaki ludzkiego losu...*) zauważa, że konstrukcje porównawcze oprócz występowania w tekstach mówionych, pojawiają się w niektórych deskrypcjach literackich.

²² B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej...*, s. 111.

postaci. W dwóch przypadkach, przy opisie głowy i nóg, elementy zostały rozszerzone o części składowe: *głowa z grzebieniem, głowa, a w niej oczy, nogi-lapy – pazury*.

Charakterystyczne dla struktury opisu są: ograniczenie inwersji, która zakłóciłaby przebieg układu: góra – dół, oraz narastanie napięcia w tekście. Licznie występujące w omawianym tekście przymiotniki²³, prócz charakteryzowania postaci, tworzą nastrój. Części składowe wraz z towarzyszącymi im przymiotnikami perceptywnymi (sensorycznymi), szczególnie przymiotnikami określającymi cechy postrzegane wzrokiem, takie jak: barwy: *purpurowy grzebień, czarnymi pióry, czerwono-żółte oczy*; kształt: *głowa kogu-cia, w kształcie korony; szyja cienka, kadłub pękaty, nogi kosmate, ostre pazury*; wielkość: *ogromny grzebień, szyja długa, nastroszony* (= dużych rozmiarów); *nogi wysokie, olbrzymie pazury*, wnoszą, oprócz elementów opisowych, składnik uczuciowy i wartościujący²⁴. Przymiotniki te konotują określone obrazy, stąd apel nauczyciela: *śłuchając, możecie od razu szkicować, szkicować sobie tę postać*, oraz wywołują silne bodźce emocjonalne. Ich jakość i intensywność wzmacnia gradację napięcia i ciekawości uczniów, pobudza ich wyobraźnię i prowadzi do efektu hiperbolizacji – wyrażonej zdaniem przeciwnym: *ale najstraszliwsze były oczy potwora: wylupia-ste, okrągłe, do sowych ślepiów podobne, czerwono-żółte*. Wyliczanie kolejnych cech, połączone z narastaniem emocji, odnoszących się do bodźców wzrokowych miało wyraźnie określony cel pragmatyczny – motywację uczniów do pracy i podtrzymywanie ich uwagi. Dopiero w ostatnim zdaniu Bazyliszek otrzymuje miano potwora. Uczniowie słuchając, zyskiwali coraz to więcej cennych informacji, bez wskazania, kim jest opisywana postać. Celem nadawcy nauczyciela było więc tak poprowadzić opis postaci, by rozbudzić wyobraźnię uczniów i zachęcić ich do słuchania.

Istotnym wyznacznikiem analizowanego opisu jest jego budowa. Tekst zakończony jest wyraźną klamrą delimitacyjną. Właściwy opis postaci (po zdaniu wprowadzającym) rozpoczyna się od głowy, a kończy się na oczach, będących częścią składową głowy. Taki zabieg pełni funkcję uspoijniającą²⁵.

Analizując trzy wybrane przykłady, starałam się wskazać charakterystyczne cechy deskrypcji w wypowiedziach nauczycieli na lekcji, ich odrębność oraz typowość, zgodną z tekstami opisowymi²⁶. Struktura opisu zależy od

²³ M. Szupryczyńska (*Opis składni przymiotnika*. Toruń 1980, s. 13) zwraca uwagę na powierzchniowe eksponenty semantycznej kategorii cechy, wśród których przeważają przymiotniki, ale mogą także pojawiać się: przysłówki, imiesłowy, liczebniki, zaimki oraz czasowniki.

²⁴ J. Puzynina: *Język wartości*. Warszawa 1992, s. 118.

²⁵ S. Wysłouch: *Od Leasinga do Przybosa. Teoria i kompozycja opisu*. „Pamiętnik Literacki” 1991, z. 4.

²⁶ B. Witosz: *Opis w prozie narracyjnej...*

tematu oraz przedmiotu nauczania. Na lekcjach języka polskiego i historii bliższa jest charakterystyce. Jedną z podstawowych funkcji opisu jest kształcenie sprawności dokładnego informowania o cechach i właściwościach danego obiektu. Umiejętność ta stanowi podstawę codziennego komunikowania się. Kształt i forma analizowanych deskrypcji uwarunkowane były intencją nadawcy nauczyciela, obowiązkiem przekazania przez niego koniecznych na danym etapie kształcenia wiadomości, także chęcią oddziaływania na emocje i uwagę oraz odwoływaniem się do doświadczeń i wiedzy o świecie uczniów.